

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, landsarkivar, cand. mag. Carl Lindberg Nielsen, bibliotekar, cand. mag. Niels Åge Nielsen, arkivar, cand. mag. Aa. Rasch, arkivar, mag. art. V. Sjøqvist.

Kund Banning: En landsbylærer. Skolelærer Rasmus Sørensen's ungdom og lærergerning 1799-1844. (Kirkehistoriske studier II. rk., nr. 3, Gads forlag, 1958). 131 s.

Knud Banning: Degnekristne. En Almuerejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse på Sydvestsjælland med særligt Henblik på Skolelærer Rasmus Sørensen's Virke. (Kirkehistoriske studier II. rk., nr. 4, Gads forlag, 1958). 375 s.

Flere af vore kirkehistorikere har i de senere år sat megen påskønnelsesværdig energi ind på at samle og bearbejde kilderne til de gudelige vækkelses historie. Knud Bannings to bøger om Rasmus Sørensen og hans stilling i den religiøse bevægelse på Sydvestsjælland, fortrinsvis i 1830'erne, er en frugt af dette arbejde.

Den største af bøgerne har skaffet forfatteren den teologiske doktorgrad ved Københavns Universitet. I den er hans synspunkter formuleret og underbygget, mens den mindre afhandling belyser Sørensen som pædagog og giver en skildring af hans færden, før han i 1827 blev lærer i Venslev, hvor han kom ind i det religiøse røre i egnen omkring Holsteinborg. Det ser ud til, at Banning selv tillægger denne afhandling sekundær betydning i forhold til disputatsen, hvor hovedtesen er fremlagt. »En landsbylærer« bygger på disputatsens opfattelse af Rasmus Sørensen og indeholder stof, som forfatteren åbenbart ikke har fundet relevant for formuleringen af sin tese. Som vi skal se i det følgende, svækker det i nogen grad forståelsen af Rasmus Sørensen's personlighed og dermed og

så af hans virksomhed i forbindelse med den gudelige vækkelse, at stoffet således er fordelt på to bøger. Her vil de derfor blive behandlet under ét.

Det må straks siges, at Banning i de to afhandlinger har fremlagt et omfangsrigt og vigtigt materiale, der giver os en ny og indtrængende forståelse af detaljerne i Rasmus Sørensen's tankegang og i den vestsjællandske vækkelsesbevægelse. Vi får også en klar fornemmelse af, i hvilken retning Rasmus Sørensen ønskede at lede forsamlingsbevægelsen. Derimod får vi kun et yderst vagt indtryk af den rolle, han rent faktisk spillede i bevægelsen, idet Banning uden nærmere motivering har koncentreret sig meget stærkt om Rasmus Sørensen's ideer. En afvejning af hans og hans nære ven og medarbejder, Rasmus Ottesen's, betydning er heller ikke foretaget, hvad der er så meget mere beklageligt, som man efter læsningen af Bannings bog har en fornemmelse af, at Ottesen, set fra vækkelsesbevægelsens synspunkt, er en mand af nok så stor interesse som Sørensen.

Banning viser med mange enkelt-heder, hvordan Rasmus Sørensen under indflydelse af sin fanatiske modvilje mod præstestanden, radikaliserer vækkelsesbevægelsen og fører nye tanker ind i det religiøse liv, der allerede før hans ansættelse i Venslev rørte sig i befolkningen dér omkring, til dels sat i gang og ledet af grev Holstein og de troende præster, han havde fået ansat. De vakte delte sig under Sørensen's påvirkning i to grupper: den ene forblev tro mod de af præsterne ledede forsamlinger, mens den anden bestod af folk, der foretrak at mødes

under ledelse af Sørensen eller andre almuefolk, ofte lærere. Heraf betegnelsen »degnekristne«.

I disputatsen redegøres for det stærkt pietistiske træk i Sørensens religionsopfattelse og for hans hovedtanke om, at stat og kirke bør adskilles, for at de troende kan isolere sig i et rent kristeligt samfund efter urmenighedens forbillede. Konsekvensen af dette syn bliver for Rasmus Sørensen, at præsternes læremonopol må falde, og at menigheden eller almenen, som han skiftevis skriver, må samle sig i en stor flok, der kan tvinge regeringen til at gøre indrømmelser, så forsamlingsfolkene kan indrette deres gudsdyrkelse, som de vil.

Banning anfører gode grunde for, at Rasmus Sørensens mål så godt som hele tiden var at opnå religionsfrihed for de troende. Han ville ikke nøjes med en sognehåndsløsning, der ikke gav den fornødne kirkelige frihed. De vakte skulle fremtvinge en sprængning af statskirken, således at det blev muligt for dem at skille sig ud af den. I så yderliggående anskuelser fik han ikke følge af ret mange, og hans forhold til Grundtvig og Jacob Chr. Lindberg belastedes stærkt. Følgen blev en udvikling i retning af det sekteriske hos ham, og Banning viser – tilsyneladende med rette – at bap-tismens fremstød i Danmark o. 1840 har sin direkte forudsætning i splittelsen og det sekteriske anstrøg i den vestsjællandske vækkelse¹).

Disse resultater er Bannings hovedindsats, og de må stå fast, selvom man over for hans arbejde som helhed må tage et alvorligt forbehold, fordi han har villet tolke hele sit stof ud fra et enkelt, alt for håndfast anvendt grundsynspunkt. Han har på en påfaldende usmidig måde udnyttet de anskuelser, som professorerne P. G. Lindhardt og Hal Koch har gjort sig

til talsmænd for i deres skildringer af de folkelige vækkelsesbevægelser.

I sit forord vedgår Banning loyalt arv og gæld til sin lærer, Hal Koch, men man vil let af bogen se, at også Lindhardt må regnes med til dens åndelige ophav. Den sociologiske synsmåde i bogen »Vækkelser og kirkelige Retninger i Danmark« (1951) er efterhånden blevet et næsten selvfølgeligt udgangspunkt for beskrivelsen af vækkelsesbevægelserne. Og hos Banning møder man det hidtil mest konsekvente forsøg på at forklare en enkelt person og hans placering i en religiøs bevægelse med en tese, der er udformet i direkte forlængelse af synspunkterne dels i den nævnte bog af Lindhardt, dels i Hal Kochs 6. bind af »Den danske Kirkes Historie« (1954).

Banning har formuleret sin opgave derhen, at han vil »beskrive og analysere Rasmus Sørensens Virksomhed for saaledes at forstaa Tendenserne i denne Gren af den sjællandske Forsamlingsbevægelse.« Og han vil med afhandlingen vise, at hos Rasmus Sørensen indgår »de religiøse og sociale Tanker ... en intim og uopløselig Forening«, samt »at der er en meget tydelig Sammenhæng og Konsekvens i hans Virksomhed«²). Med mellemrum gentages denne tese om, at Rasmus Sørensens stræben var socialt bestemt eller havde et socialt sigte, og man begår ingen uret mod Bannings intention ved at påstå, at vi her har det centrale punkt i hans fremstilling. Ud fra det skal Rasmus Sørensens optræden og den vestsjællandske vækkelse forstås.

For en vurdering af Bannings arbejde bliver det derfor afgørende at fastslå, om de skildrede fænomener med rimelighed lader sig indpasse under dette hovedsynspunkt, og om man dermed når til en udtømmende beskrivelse af personer og begivenhe-

¹) Se sammenfatninger i Degnekristne, 253 ff. og 281 ff.

²) *ibid.*, 20.

der i forbindelse med den omtalte vækkelse.

Vi støder da straks på den vanskelighed, at Banning intet steds oplyser, hvad han forstår ved ordet »social«. Og man vil hurtigt opdage, at udtrykket dækker over flere forskellige ting. I en række tilfælde skal det nærmest udtrykkes, at Banning er enig med Hal Koch i at betragte vækkelserne som et udtryk for, at folket »vaagner til Aktivitet og ryster den besiddende Formynderklassens Aag af sine Skuldre.« De folkelige vækkelser er »en Førstegrøde af den aandelige Rigdom, som Bondemulden skulde bære«³⁾.

Banning mener, at Rasmus Sørensen gennem sit forsvar for menighedens ret til på egen hånd at ordne sit religiøse liv netop repræsenterer denne frigørende tendens i tiden, og han vil vise, at Sørensens argumentation hele vejen igennem bygger på en erkendelse heraf og derfor er ikke blot religiøst, men også socialt betinget.

Det er klart, at det »sociale« efter dette først og fremmest må søges i et modsætningsforhold mellem præsteskabet og de vakte medlemmer af menigheden – eller almuen, som Banning lige så hyppigt siger med et ikke altid berettiget lighedstegn mellem de to begreber. Trods sit sociale udgangspunkt har han nemlig ikke villet foretage en sociologisk opdeling af vækkelsens tilhængere, og han har heller ikke nærmere analyseret Rasmus Sørensens brug af begreberne menighed og almue for at finde ud af, hvad »almue« egentlig i de forskellige tilfælde står for hos Sørensen. Denne undladelsessynd begrænser på forhånd Bannings mulighed for at anvende ordet »social« som en karakteristik med nogenlunde fyldigt indhold.

Nu dækker ordet næsten overalt hos

Banning, hvor der er tale om konkrete konfliktsituationer, en modsætning mellem en præst og en lægmand. Det ser man klarest det eneste sted i bogen, hvor der er tilløb til en forklaring af begrebet, nemlig i sammenfatningen af Rasmus Sørensens optræden i den såkaldte »vestsjællandske krig« i 1833. Her hedder det⁴⁾, at Rasmus Sørensens strid med pastor Bastholm også er *social*. »Thi han antaster den theologiske Akademikers (Bastholms) Krav paa Eneret til at fortolke Skriften. Hans Hjælpemiddel – Trosbekendelsen – bliver derved et socialt Vaaben.«

Det vil med andre ord sige, at *præstenag* – et ofte forekommende ord i bogen – og *social modsætning* er det samme. Naturligvis er der intet i vejen for en sådan identifikation, men den indskrænker unægtelig ordets anvendelighed temmelig meget og fjerner det en del fra, hvad man almindeligvis vil udtrykke med det. Det »sociale« synspunkt bliver derved også mindre opsigtsvækkende, fordi der ikke kan være noget påfaldende i, at en religiøs strid – specielt ikke en religiøs strid i første halvdel af det 19. årh. – har en præst som den ene part. Det ligger så at sige i sagens natur, hvilke årsager striden så ellers måtte have.

Man savner her en mere differentieret redegørelse for, hvad der i de enkelte tilfælde kan ligge bag, at lægmænd kom til at stå i modsætning til præsterne. En sådan modsætning karakteriseres nu uden videre som social, men det er jo kun at lægge et nyt ord ved siden af de andre, så længe dets betydning ikke er nøjere afgrænset. End ikke i de mange tilfælde, hvor Rasmus Sørensen selv har tolket sine stridigheder med præsterne som et udtryk for, at almuen anmeldte sine berettigede krav over for de teologiske akademikere, er det

³⁾ Hal Koch: Den danske Kirkes Historie VI. 1800–1848 (1954), 18 og 97.

⁴⁾ Degnekristne, 93.

nok blot at hefte betegnelsen »social« på striden. Man må spørge efter, hvad Sørensen egentlig mente, og for at få svar herpå, må man forsøge sig med en forklaring på hans personlige motiver til at fremstille sin sag ud fra dette synspunkt.

Det giver et alt for udflydende billede af hele den bevægelse, Rasmus Sørensen stod i, når man nøjes med at bringe alt ind under den sociale kategori. Hans og vækkelsens forhold til præsterne var mere kompliceret end som så, og det beskrives ikke udtømmende, med mindre man regner med de personlige faktorer, der kan have spillet ind, og også ser sagen fra præsternes synspunkt.

Vi kan komme nærmere ind på dette problem ved at betragte et par af de kontroverser, der for Banning er eksempler på det sociale element i de vakttes sammenstød med præsterne:

Da Rasmus Sørensen som ung lærer i Århus lå i strid med skolemyndighederne⁵⁾, måtte det som følge af skolevæsenets organisation være en præst, der var hans værste antagonist, og Banning finder det ganske naturligt at kalde det en social strid. Men man kvier sig ved at godtage denne betegnelse, når man betænker, at stridighederne bl.a. var foranlediget af, at Rasmus Sørensen og en lige så ung kollega på egen hånd ved avertering i avisen forlængede sommerferien mod skolekommissionens påbud, ligesom han ret provokerende sad andre af kommissionens almindelige anvisninger overhørig. Konflikten havde hverken sit udgangspunkt i religiøse eller sociale uoverensstemmelser i dette ords almindelige betydning. Den forklares fuldt ud ved en henvisning til Rasmus Sørensens enorme trang til selvhævdelse og ved hans foresattes ulyst ved at lade en ung lærer bestemme over skolevæsenets ordning. Sørensens væsen havde sider, der ofte

skulle mere end almindelig kristelig sagtmødighed til at bære hos de præster, han kom i berøring med.

På samme linie ligger det, når Banning finder en »tydelig Blanding af en religiøs og en social Strid« i det sammenstød, Rasmus Ottesen i 1832 havde med pastor Østrup i Gjørlev⁶⁾. Anledningen var, at Østrups kone efter Ottenses påstand havde danset ved et bal i Gjørlev, og Ottesen bebrejdede nu i meget direkte vendinger præsten, at han således havde »forsøgt at forlige Kvinden med Slangens Sæd.« Østrup følte sig naturligt nok stødt og afviste beskyldningerne som usande. Samtidig lagde han Rasmus Ottesen på sinde, at han burde tænke på den apostolske formaning om at være de ældste underdanig, fordi en usand beskyldning af den art måtte være dobbelt forfærdelig for en præst. Ottesen svarede herpå med skoser til den statskirke, som Østrup hentede sin værdighed fra, og så har vi tilstrækkeligt materiale til, at Banning føler sin sociale tese underbygget endnu en gang.

Men er det nu rimeligt? Naturligvis er det vigtigt, at Ottesen ikke tager præstens ældsteværdighed særlig højtideligt, men man kan så lige så godt fremhæve det religiøse eller det kirkepolitiske aspekt i hans tankegang. Hvis Rasmus Ottesen her skal forklares »socialt«, er vel al den kristendom, der har hævdet det almindelige præstedømme eller har peget på bibelens autoritet frem for præsternes, socialt betinget. Men det er i så fald »socialt« på en ganske anden måde end det sociale moment, der ligger i at opfatte den religiøse vækkelse som en almue-rejsning, og det er vel nærmest derhen, Banning vil.

Yderligere forekommer det lidet rimeligt i tilfældet Østrup/Ottesen at tale om en social *strid*. Selv hvis man følger Bannings sprogbrug, kan der højst blive tale om sociale *tanke* hos

⁵⁾ En landsbylærer, 39 ff., 43 og 56.

⁶⁾ Degnekristne, 68 f.

Rasmus Ottesen. Striden derimod har sit udgangspunkt i Ottesens bebrejdelser, der forekom Østrup urimelige og krænkende, og han måtte som præst selvfølgelig føle sig særlig ramt af et angreb på sin families kristelige vandel. Man behøver ikke for at forstå denne strid at lede efter sociale motiver. Østrup reagerede næppe, fordi han blev angrebet af en almuesmand, eller i første række fordi han følte embedet krænkede. Han var personligt krænkede, og derfor tog han til genmæle.

Disse eksempler kan vise, at man kommer langt ved blot at betragte begivenhederne i et personligt og et religiøst perspektiv. Man må regne med at de vakte hovmod og selvretfærdighed, træk, der er endog særdeles dominante hos Rasmus Sørensen, har spillet en rolle ved præsternes stillingtagen til bevægelsen. Sørensen undte ikke gerne præsterne den samvittighedsfrihed, han krævede for sig og sine trosfæller. Men i en historisk fremstilling må man være villig til at fæste lige stor lid til begge parter oprigtighed, når andet ikke taler derimod. Præsternes kritik kan derfor godt, hvor den ikke er betinget af Rasmus Sørensens personlige optræden, være udsprunget af en ægte følt, kristelig reaktion på hovmodet og den manglende kristelige ydmyghed, der fik de vakte til med hellige miner at foragte deres medborgere og tale nedsettende om disses trosiver⁷⁾.

Banning har ret i, at man ved at forse sig på Rasmus Sørensens utålelige opførsel løber en risiko for at forbigå hans mange tiltalende egenskaber⁸⁾. Men man kan heller ikke skildre ham overvejende som »almuesmanden, der ryster formyndernes åg af sig«⁹⁾ (jfr. her citatet ovf. fra Hal Koch). Hans stridbarhed, hans følelse

af at være blevet holdt nede af gejstligheden, da han ikke måtte studere, hans notoriske upålidelighed i visse situationer, hans enorme selvtillid og hans ængstelse for ikke at blive betragtet som vækkelsesbevægelsens leder må med i tegningen af ham. Og disse ting må have en mere fremtrædende plads, end de har fået hos Banning.

Retfærdigvis må det siges, at det hele findes i afhandlingen, også adskillige henvisninger til, at det var Sørensens personlighed, der udløste mange af stridighederne. Men i sin trang til at bringe alt på en social formel, giver Banning ikke dette vægt i sammenhængen, og Rasmus Sørensens forhold til præsterne udtømmes derfor slet ikke. Man fristes til at kalde det karakteristisk, at mange af oplysningerne om præsternes stilling er henlagt i noterne¹⁰⁾. Vil man imidlertid påvise de degnekristnes særpræg i modsætning til de præstekristne, bliver det væsentligt at få forholdet mellem de vakte og præsterne belyst til bunds. Og det gør man ikke ved at sætte betegnelsen »social« på modsætningen.

Tværtimod havde der været grund til at pege på, hvor nær mange præsters opfattelse i visse tilfælde lå op ad de degnekristnes. I ritualspørgsmålet – for at nævne et eksempel – var det en præst, pastor Boisen, der først stillede krav om, at menigheden skulle høres¹¹⁾. Og det må også være af en vis betydning at understrege, hvordan en del af de vestsjællandske præster støttede Rasmus Sørensen og holdt hånden over ham, selv når han var mest utålelig og lønnede støtten med ubeherskede angreb. De personlige momenter spiller her givetvis en rolle, men bl.a. ved sin opdeling af stoffet på to afhandlinger, har Banning hin-

⁷⁾ Således udtrykt af Bastholm, refereret Degnekristne, 79.

⁸⁾ *ibid.*, 150.

⁹⁾ En landsbylærer, 97.

¹⁰⁾ Fx. Degnekristne, 87 f, 90 og 179 med tilh. noter.

¹¹⁾ *ibid.*, 217.

dret sig selv i at give en udtømmende tolkning af Sørensens personlighed og den betydning, den har haft for hans skæbne.

Banning har muligvis en grund til således at holde sig fra mere psykologiske tolkninger. I hvert fald ser det ikke ud til, at han ynder dem. Således nævner han i forbigående den omtumlede skæbne, som en af de vakte, væver Jørgen Christensen, havde. Han optrådte skarpt mod sine trosfæller ved forsamlingerne, kom ud i økonomisk uføre, lod sig gendøbe, vendte tilbage til sin barnetro igen for sluttelig at ende i mormonismen. Af denne udvikling, konkluderer Banning, »kan man se, hvad et Bekendtskab med den separatistiske Aand, der kunde komme til Udtryk blandt de vakte paa Grevskabet, førte til«. Antagelig kan man dog kun lægge en mindre del af ansvaret på de vakte, mens resten må skyldes på væverens åbenbart særdeles let bevægelige sind¹²⁾.

Skønt det vel oftest vil være mindre fair at bedømme en bog på, hvad den ikke indeholder, bliver det dog i denne sammenhæng berettiget at anke over, at Banning således helt har undladt at se tingene i en snævrere sammenhæng med de handlende personers karaktertræk. Man kan ikke skildre en mands tanker og handlinger med henblik på deres virkning på andre uden at overveje, hvordan de er motiveret hos den pågældende, og hvordan omverdenen har opfattet mandens motiver og baggrunden for hans optræden. Hvis Banning har gjort sig den slags overvejelser, har han forholdt sine læsere dem, og det er skade.

I denne forbindelse må man yderligere beklage, at bogen også i andre henseender er begrænset så stærkt, at læseren hyppigt lades i tvivl om, hvad formålet med den egentlig er.

¹²⁾ *ibid.*, 194 og 325, note 68.

Som nævnt afstår Banning fra at sige noget om bevægelsens sociale struktur. Han vil heller ikke sætte den ind i en almindelig sammenhæng med andre samtidige vækkelser, den fynske fx., og han prøver ikke på nærmere at fastslå vækkelsens styrke. Endelig gør han sjældent opmærksom på, hvor han egentlig vil søge dækning for sin sociale argumentation: i de vaktens egne formuleringer eller i selve striden, som den fremtræder for en nutidig betragtning. Dybest set ligger vel det usikre i anvendelsen af ordet »social« gemt i denne uklarhed.

Alt dette gør læseren skeptisk over for tesens bærekraft på stoffet. Den udtømmer det ikke, og dette mærkes endnu tydeligere, når man lægger mærke til, hvor nødtørftigt den almindelige tidshistoriske baggrund er antydnet. Meget, der for en nutidig synsmåde tager sig ud som social uretfærdighed, kan miste sin brod, når det ses med datidens øjne. Fx. må udtalelserne om, at lærerne skulle indse, at deres plads i samfundet var blandt almuen, ikke tolkes ud fra en senere tids retfærdighedsbegreb. I 1820'erne og 30'erne følte de kun af et fåtal – bl.a. altså Rasmus Sørensen – som udfordrende¹³⁾. Og disse udtalelser må ydermere vurderes på baggrund af den begejstring for det nye folkeskolelærer-ideal, der florerede netop i de gejstlige kredse, der ledede Rasmus Sørensen ind på den pædagogiske løbebane. Derved bliver Rasmus Sørensens tilfælde enestående i mere end én forstand. Det gør ham viselig ikke mindre interessant eller mindre betydningsfuld. Han lader sig blot ikke tilfredsstillende karakterisere ud fra en social problemstilling.

Alt for hyppigt kommer tesen således til at virke uformidlet og påklistret i sammenhængen, og man vil

¹³⁾ Så sent som 1843 ville en folkelig talsmand som Chr. Flor arrangere en særskilt middag for »de dannede« ved Skamlingsfesten.

i en lang række af de skildrede situationer finde, at ikke alene de nævnte psykologiske, men også rent ud religiøse hypoteser forklarer tingene mere usøgt, end den sociale. Er der i det hele taget nogen grund til så at sige a priori at gå ud fra, at religiøse stridigheder absolut ikke kan forklares religiøst? Det forekommer indlysende, at fx. hele den »vestsjællandske krig« i 1833¹⁴⁾ lettere lader sig beskrive i religiøse vendinger end i sociale, og således er det med mange af de øvrige begivenheder, der skildres.

Det værste er imidlertid nok, at den sociale tese hindrer Banning i fuldt ud at erkende vækkelsens placering i samfundet og de politiske momenter, der knyttede sig til den, set fra statens side. Man må ikke glemme, at der i vækkelsesfolkenes modstand mod præsterne som de eneste og autoriserede kirkelige ledere også lå en brod mod statsmagten. Og mange – også mange præster, der følte en forpligtelse som statens embedsmænd – reagerede mod de vaktes oprør mod øvrigheden. At vi nu til dags har lettere ved at forstå ønsket om at få det religiøse liv befriet fra statens bånd, må ikke hindre os i at se det forståelige i en reaktion mod dette synspunkt. Hos tilhængerne af den bestående statsform spores også af *politiske* grunde et ubehag ved tendenserne til en separatisme, der kunne sprænge statskirken, og man erfarede i disse kredse med blandede følelser, at i forsamlingerne drøftedes alle slags kirkelige spørgsmål, ikke blot dem, der angik troen og saligheden¹⁵⁾.

Heller ikke i skildringen af vækkelsens politiske aspekt, kan man derfor nøjes med kun at betragte Sørensens synspunkter. Hans fejder har et politisk iskæt i videre forstand end den, at han tager stilling til verdslige

problemer ved siden af de religiøse. Og hans argumentation kan heller ikke her udelukkende betegnes som social. Tager vi hans skrift fra 1828, »Om det sande Lærer-Kald i den christne Menighed«, med rette af Banning kaldt et skelsættende arbejde i hans produktion, ser vi, at vel taler han om en adskillelse af staten og kirken af hensyn til religionens trivsel. Men han underbygger kravet med religiøse og historiske påstande om statens – ikke de besiddendes – vold mod den levende kristendom. Det er ikke så let at få øje på en social stræben heri, som Banning påstår.

Det enevældige system opløstes i disse årtier punktvis indefra, og de folkelige, religiøse bevægelser var netop et af de fænomener, der bidrog til denne omdannelsesproces. I og for sig var det i strid med både systemets ånd og dets skrevne bestemmelser, at der eksisterede gudelige forsamlinger, hvor en offentlig debat af allehånde kirkelige spørgsmål kunne finde sted. Øvrigheden måtte principielt vende sig mod en sådan ukontrolleret offentlig debat, enten den så førtes af besiddende eller ubesiddende. Det er derfor nærmest forbløffende, så stor frihed der i praksis herskede på dette område, og derfor bliver den gudelige forsamlingsbevægelse et symptom på svækkelsen af statsmagtens greb om både det åndelige og det verdslige liv, samtidig med at den selv bidrager til en yderligere løsningen af dette greb. Her kunne opposition mod systemet listes ind; i det politiske liv var det straks vanskeligere. Derfor er det med fuld ret, Banning drager en direkte forbindelseslinie mellem Rasmus Sørensens religiøse og hans senere politiske virksomhed, men han har forsømt at sætte den ind i denne videre sammenhæng.

Vi ser altså, at der er mange gode grunde til, at man i oversigtsværkerne betragter vækkelserne som et led i almuens frigørelse på vej mod medbe-

¹⁴⁾ Degnekristne, 76 ff.

¹⁵⁾ *ibid.*, bl. a. 82, 126, 102 med note 19, 130 ff., 223 og 225.

stemmelse i stats- og folkelivet. Det er imidlertid straks noget andet, når man ud fra dette aspekt på bevægelsen vælger en hypotese om det sociale og med den vil forklare alle detaljerne i et lille udsnit af hele denne frigørelsesbevægelse. Her slår en sådan forenklet formel slet ikke til. Beskrivelsen bliver alt for overfladisk og tilfældig, hvis man ikke med andre synspunkter modificerer eller udvider hypotesen, efter som stoffet nu kræver det, når det skal fremtræde i hele sin fylde. Bannings bog afslører dette, netop fordi tesen er søgt ført så konsekvent igennem, og fordi han ikke giver plads til de afvigelser, der nu en gang må tages hensyn til, når man arbejder i et plan, hvor det enkelte menneske og dets handlinger er i undersøgelsens brændpunkt.

Hertil må lægges, at Bannings to arbejder stedvis opviser en vis ukritisk lettroenhed, specielt når det gælder Rasmus Sørensen's egne udtalelser, og en tendens til vidtgående slutninger på spinkle præmisser. Man bemærker således, at Banning i nogen grad ligger under for det billede, Rasmus Sørensen tegnede af sig selv som en konsekvent og uforfærdet talsmand for almuens, da han skrev sine livserindringer i 1847. Banning gør opmærksom på, at »Levnetsløbets« oplysninger må tages med forbehold og efterprøves, hvor det er muligt¹⁶⁾. Desværre bliver der ikke i bogen gjort et forsøg på at karakterisere tendensen i disse erindringer. Efterprøvelsen har tilsyneladende kun omfattet enkelte meddelelser's troværdighed og ikke hele den opfattelse, Sørensen har af sig selv, hvad der er nok så væsentligt, når man vil udnytte erindringerne¹⁷⁾. Man kan ikke uden videre bruge Sørensen's egne oplysninger som objektive vidnesbyrd om

hans åndelige udvikling eller som udtryk for hans stillingtagen på de skilrede tidspunkter. Oplysningerne er led i hans forsøg på at forklare og fremstille sig selv, og de må behandles derefter¹⁸⁾.

Vi må sluttelig fremdrage et par eksempler, der vel ikke i sig selv er graverende, men som afslører en tendens hos Banning til at ville forlige kilderne og overbelaste deres bærekraft for at få dem til at sige mest muligt om bogens tese og dens hovedperson.

Et sted taler forfatteren om, at Rasmus Sørensen med sikkerhed må anses for ophavsmanden til adressen om sognebåndsløsningen i 1834, fordi han betragtede sig selv som initiativtageren. Nu kan der nok skaffes indici for, at Sørensen har været med til at sætte adressen i gang. Men vi har kun hans egen oplysning i et brev $\frac{1}{2}$ år efter om, at han har taget initiativet. P. A. Fenger fortæller, at adressen er udgået fra de vakte i Gjørlev og Bakkendrup, og Banning kombinerer så uden nærmere kommentar de to oplysninger således: Sørensen har fået ideen; at initiativet synes at udgå andet steds fra er kun »et Vidnesbyrd baade om den nære Forbindelse mellem de troende Lægfolk og Rasmus Sørensen's Position.«¹⁹⁾. Det kan være rigtigt, men det kan lige så let være en luftig konstruktion.

I omtalen af Rasmus Sørensen's forbindelse med seminarilærer P. K. Algreen når Banning i en note på grundlag af et brev, der kun kendes i et kort referat, til den konklusion, at der ikke kan være »Tvivl om, at Rasmus Sørensen har søgt at indpode sin Aversion mod Gejstligheden og Berømmelse af Almuen i Algreen«²⁰⁾.

¹⁸⁾ Det gælder fx. omtalen af de vakte før og efter S.'s omvendelse og af hans reaktion på den baggesenske digterfejde, En landsbylærer, 47 og 53.

¹⁹⁾ Degnekristne, 95.

²⁰⁾ *ibid.*, 316, note 12.

¹⁶⁾ En landsbylærer, 100.

¹⁷⁾ Herom A. v. Harnack: Gedanken über Memoiren und Tagebücher. »Die Welt als Geschichte«, Bd. 10, 1950, 28 ff.

Faktum er vel blot, at Sørensen luftede sine synspunkter, som han altid gjorde, når nogen ville høre dem, og man kan ikke, fordi Algreen overværede et par gudelige forsamlinger formode, »at Rasmus Sørensen også har luftet sin Separatisme i Brevene.«

Antagelig skal man i disse og lignende tilfælde undskylde forfatteren med, at enkelthederne ikke er blevet overvejet helt grundigt eller efterprøvet, før bogen fik sin endelige form. På samme måde skal man vel forklare en del sproglige skønhedsfejl²¹⁾, den tit vanskeligt gennemskuelige kronologi, nogle gentagelser i teksten²²⁾ og skrivemåden »Angeln« for Angel i et referat af Rasmus Sørensens »Levnetsløb«, der det pågældende sted netop har den fortykkede form²³⁾.

Lidt mere betænkeligt er det, at Banning i stykket om »den vestsjællandske krig« fortæller om Rasmus Sørensen, at han ikke var »mere betuttet« over sin proces med pastor Bastholm, end at han selv stævnedes sin modpart. I en note er det nemlig kort forinden oplyst, at det først er efter henstilling fra Lindberg, at Rasmus Sørensen opgiver sin modstand mod at kontrastævne Bastholm²⁴⁾. Man er ikke – det må erkendes – særlig overrasket over, at denne selvmodsigelse i teksten viser sig at være i Rasmus Sørensens favør.

I indledningen til denne anmeldelse blev det fremhævet, at Banning med sine to arbejder har fremlagt meget værdifuldt materiale til belysning af den vestsjællandske vækkelse og af

Rasmus Sørensens synspunkter og meninger. Det er et vidnesbyrd om forfatterens dybe fortrolighed med kilde-materialet, at dette resultat er nået på trods af de påpegede grundsvagheder i hele arbejdets anlæg og på trods af en vis overfladiskhed i en del af værkets ræsonnementer og analyser. Man er taknemlig for Bannings løfte om, at han vil fortsætte med en behandling af Rasmus Sørensens politiske arbejde. Men man må til forventningen føje det håb, at han da til gavn for sit emne og til glæde for sine læsere vil søge frem til forklaringer, der ikke i så høj grad som i de foreliggende arbejder stræber mod en så forenkende tolkning af komplicerede sammenhænge, at der sættes bom for en udtømmende beskrivelse af hovedpersonen og den bevægelse, han deltog i på en fremtrædende plads.

H. P. Clausen.

Erik Møller: *Helstatens Fald. I-II.* (Gads forlag, 1958). 649 s. og 331 s.

I 1904 havde Niels Neergaard i sin bog »Under Junigrundloven« ført skildringen af Danmarks politiske udvikling siden 1848 frem til april 1864. Først i 1916 fik han fuldført værket, der i oktober 1889 var begyndt at udkomme i hæfter. Denne fortrinlige skildring af vort lands indre og ydre historie fra junigrundloven af 1849 til juligrundloven af 1866 er nu et af de klassiske værker i dansk historiskrivning. Dets gode sider er ofte blevet fremhævet og rost. Mange af de synspunkter, Neergaard fremsatte, har i næsten to generationer præget vor opfattelse og bedømmelse af den national-liberale epoke. Men værket har tillige haft den uheldige virkning, at det i en menneskealder har lamslået forskernes lyst og vilje til at beskæftige sig med den periode, Neergaard så indgående havde behandlet. Aage Friis har nok skildret enkelte proble-

²¹⁾ Hvorfor mon den hyppige brug af det intetsigende »sælsom«? Således: Sørensens »sælsomme instinkt« for modsætningen mellem overklasse og almue; »den sælsomme Vækkelsesbevægelse«; »den sælsomme Pastor Salling i Vonsild«; Sørensens og Ottesens »sælsomme Ideer«. Degnekristne, 13, 33, 50.

²²⁾ Sml. fx. Degnekristne, 133 med note 59 smst.

²³⁾ En landsbylærer, 67.

²⁴⁾ Degnekristne, 90 og 297, note 7.